

А.М. Макарэвіч, (Магілёў, УА «МДУ імя А.А. Куляшова»)

М.І. МІШЧАНЧУК ЯК ДАСЛЕДЧЫК ПРЫГОЖАГА ПІСЬМЕНСТВА: НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ЛІТАРАТУРАЗНАУЧАЙ СПАДЧЫНЫ

Імёны і навуковую спадчыну пэўных літаратуразнаўцаў мы дастаткова часта згадваем, грунтуючыся на выніках першалачатковага нашага ўспрымання тых прац, якія нас уразілі, здзівілі, выклікалі адпаведныя асацыяцыі і інш.

У гэтым сэнсе літаратуразнаўчая дзейнасць і спадчына доктара філалагічных навук, прафесара М.І. Мішчанчука можа асацыіравацца з рознага кшталту ўражаннімі: уражаннімі ад характарыстыкі ім шляхоў развіцця беларускай паэзіі і прозы ХХ ст., жанрава-стылёвага развіцця беларускай літаратуры ХХ ст., праблем метадычнага зместу і інш.

Я ж хачу звярнуць увагу на тыя ўражанні ад даследаванняў М.І. Мішчанчука, якія ад моманту іх узнікнення і па сённяшні дзень

з'яўляюцца актуальнымі. І гэта ёсць пэўным знакам: назіранні, гісторыка-літаратурныя характарыстыкі, высновы даследчыка створаны не на адзін дзень, не для кароткатэрміновага і лакальнага ўжывання, а на доўгі час, яны здольны хваляваць (гэта дастаткова рэдкая з'ява для літаратуразнаўства), бо напісаны не толькі эмацыйна, прыгожа ў стылёвых адносінах, а і доказна ў навуковым плане. У дадзеным выпадку маю на ўвазе літаратуразнаўчыя артыкулы (1993–1996 гг.) М.І. Мішчанчука па творчасці пісьменнікаў беларускай і рускай эміграцыі [12], Наталлі Арсенневай і Алеся Салаёя [9; 10], а таксама створаныя ім раздзелы для вучэбнага дапаможніка «Беларуская літаратура XX ст.» [11].

Перш чым звярнуцца да характарыстыкі ролі М.І. Мішчанчука ў працэсе рэпрэзентацыі творчасці Н. Арсенневай беларускаму чытану і нацыянальнаму літаратуразнаўству, ахарактарызуем паказальныя факты з літаратуразнаўчага кантэксту, у якім адбывалася гэтае прадстаўленне. Сярод такіх фактаў вылучым тыя праблемныя аспекты, якія ўжо ў той час і праз некалькі год паспрабуе вырашыць (у межах магчымага, зыходзячы з адпаведных грамадскіх умоў) М.І. Мішчанчук.

1990 год... Выходзіць зборнік «Ростані волі. (З заходне-беларускай паэзіі)» [15], укладальнікам якога з'яўляецца Ул. Калеснік. У прадмове да гэтай кнігі [6] укладальнік характарызуе ідэйна-тэматычныя напрамкі, некаторыя з мастацкіх асаблівасцей твораў і прадстаўляе ў асноўнай частцы адпаведныя вершы беларускіх паэтаў Заходняй Беларусі. Творы ж Наталлі Арсенневай не былі прадстаўлены ў гэтым зборніку. Прычынай таму было, відаць, тое, што яго ўкладальнік улічваў, нягледзячы на час «галаснасці і дэмакратызацыі», як называлі той перыяд другой паловы 1980-х – 90-х гадоў, атмасферу насцярожанасці і варажасці ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны да тых, хто ў час гэтай вайны аказаўся па іншы бок змагарнага фронту. Аднак пры ўсім гэтым укладальнік зборніка «Ростані волі» такім чынам вызначыў тагачасную пазіцыю да Н. Арсенневай (і, трэба меркаваць, іншых твораў беларускай эміграцыі):

«Асэнсаванне [Н. Арсенневай. – А.М.] памылковасці сваёй грамадзянскай пазіцыі прыходзіла ўжо на эміграцыі, дзе паэтка ўхілялася ад удзелу ў антысавецкіх прапагандысцкіх кампаніях. Гэта была скруха, якую належыць запісаць на рахунак міласэрнасці, гуманнасці, даравання, а не апраўдання. Апраўдання людзям з таго боку фронту Вялікай Айчыннай вайны не можа быць. На міласэрнасць і дараванне яны могуць разлічваць. Праўда ж у той вайне належыць і вечна павінна належыць нам: жыхарам спаленых вёсак, франтавікам і партызанам – народу» [6, с. 30].

Паказальным у такім кантэксце з'яўляецца кароткая рэцэнзія Ірыны Жарнасек на зборнік «Ростані волі» («ЛіМ», 1991) у рубрыцы «Рэпліка». Характарызуючы пазіцыю ўкладальніка зборніка, аўтар адзначае наступнае:

«<...> Чатырыста старонак у кнізе – і ніводнай (!) для твораў Арсенневай, чыйго таленту быццам ужо ніхто і не адмаўляе. Дык навошта ж перашкаджаць чытачу нарэшце пазнаёміцца з гэтым талентам?» [4].

1992 год. Выходзіць у свет першы том біябіяграфічнага слоўніка «Беларускія пісьменнікі», у якім змешчаны артыкул І. Багдановіч аб жыцці і творчасці Н. Арсенневай [2]. Натуральна, што ў гэтым артыкуле з энцыклапедычнага выдання не маглі быць вырашаны праблемныя пытанні адносна адэкватных ацэнак жыцця і творчасці гэтай паэткі беларускай эміграцыі. Праўда, як таго і вымагалі правілы падрыхтоўкі артыкула да такога выдання, тут пададзена «Бібліяграфія» па творчасці Н. Арсенневай, падрыхтаваная З. Драздовай. Здавалася б, зацікаўлены і даследчаны чытач атрымаў магчымасць самастойна адшукаць творы паэткі і паспрабаваць ацаніць іх вартасці, у тым ліку і грамадзянскія. Аднак жа большасць з прадстаўленых у біябіяграфічным спісе тэкстаў звычайнаму чытачу былі не даступныя, дабрацца да іх мог хіба што толькі настойлівы даследчык літаратуры.

У гэты ж год Леанід Пранчак публікуе ў «ЛіМе» «завочнае інтэрв'ю» з Наталляй Арсенневай. Гэта быў ужо той час, калі Багдан Андрусішын (Данчык) прыежджаў у Беларусь. Гэты «прадаўжальнік справы Міхала Забэйдзі-Суміцкага» (Н. Гілевіч, [13, с. 1]) сваім спевам «Зорчак» С. Новіка-Пяюна і сведчаннямі аб Наталлі Арсенневай сімпатычна апасродкавана інтрыгаваў слухачоў. Нешта нябачна-шчымлівае яднала ў той час лёсы выгнанніка Сяргея Новіка-Пяюна і Наталлі Арсенневай. Інтэрв'ю да жыцця і творчасці Н. Арсенневай узрастаў у той перыяд дастаткова імкліва. І вось у «ЛіМе» з'яўляецца яе допіс-інтэрв'ю (паводле вызначэння Н. Арсенневай – зацемка [1, с. 12]) як водгук на просьбу Л. Пранчака, выказаную ім у лісце, што перадала Н. Арсенневай Данчыкава маці – спадарыня Юля, – вярнуўшыся з паездкі з сынам па Беларусі.

У гэтым допісе-інтэрв'ю [1] Н. Арсеннева распавядае пра факты яе жыцця, творчасць, літаратурныя кантакты пераважна з дакастрычніцкага і савецкага (да 1940 года) перыяду. Ваенны час жыцця і творчасці акрэслены фрагментарна, за выключэннем кароткай канстатацыі формай культурна-асветнай працы і эмацыйнага вызначэння ролі і вынікаў працы ў «галіне нацыянальнай свядамасці» ў ваенны перыяд.

Такім чынам, ужо ў 1992 годзе склалася дастаткова супярэчлівая сітуацыя. Адносна жыцця і творчасці Наталлі Арсенневай меліся дастаткова неадназначныя і супярэчлівыя факты. І гэтая неадназначнасць і супярэчлівасць у пэўных адносінах не толькі інтрыгавала чытачоў, але і выклікала яшчэ больш пытанняў, асабліва ў моладзі. Такі час і такая сітуацыя вымагалі прынцыповых і абгрунтаваных у літаратуразнаўчых адносінах ацэнак жыцця і творчасці Н. Арсенневай. І такія даследаванні ўрэшце з'явіліся.

У лістападзе 1992 г. здаецца ў набор першая кніга пад назвай «Культура беларускага замежжа», а ў чэрвені 1993 г. – другая.

1993 год. Чытачы, найперш літаратуразнаўцы, атрымалі магчымасць больш грунтоўна – у навуковым кантэксце – пазнаёміцца з жыццём і творчасцю пісьменнікаў беларускай эміграцыі на падставе артыкулаў, змешчаных у дзвюх кнігах «Культура беларускага замежжа» [7; 8]. У гэтых крыніцах былі змешчаны вынікі даследавання М.І. Мішчанчуком жыцця і творчасці

Н. Арсенневай [9] і А. Салаўя [10]. Пра характарыстыку мастацкіх асаблівасцей паэзіі Н. Арсенневай, прапанаваную М.І. Мішчанчуком, гутарка пойдзе ніжэй. У гэтым жа кантэксце звернем увагу на тое, як даследчык вызначае крытэрыі ацэнкі грамадзянскай і літаратурнай пазіцыі паэты ў ваенны перыяд.

«Наибольш нявысветленая ў біяграфіі Н.Арсенневай – ваенная старонка. <...> ва ўсіх нюансах яе светаўспрымання ваеннага часу нам яшчэ трэба ўважліва разабрацца, а не прыклеіваць паэты ярлык «не нашай», «чужой». <...>

Наталля Арсеннева ніколі не была катам свайго народа. На яе руках няма крыві невінаватых ахвяраў. Яе ваенная біяграфія – гэта жыццядзіспакутаванай чалавечай душы, якая шукае выйсця з трагедычных абставін. <...>

Н. Арсеннева ў гады вайны прайшла як бы праз падвоеныя ў параўнанні з іншымі мастакамі пакуты, абумоўленыя адчуваннем трагедыі не толькі беларускага народа, а чалавецтва ў цэлым і плюс да гэтага – непаўнацэннасці зробленага ёю падчас нядоўгага жыцця ў роднай Беларусі. Яна не верыць ні бальшавікам-камісарам, ні фашыстам-гестапаўцам. І тут яе пазіцыя аказваецца блізкай да пазіцыі Л. Геніюш. <...>

Яна [Н. Арсеннева. – А.М.], як магла супрацьстаяла дзвіом крыва-вым дыктатурам, была незалежнай і смелай у поглядах на жыццё» [9, с. 13, 14, 17].

Да гэтых высноў можна дадаць і наступныя, прапанаваныя даследчыкам ужо ў кантэксце характарыстыкі жыцця і творчасці Алеся Салаўя.

«Адзначым, што паэт [А. Салавей – А.М.] не хінуўся ні да немцаў, ні да бальшавікоў, шукаючы, як і Наталля Арсеннева ды Масей Сяднёў, трэцяга, ні ад каго незалежнага шляху. <...> Мы ўсё яшчэ прыклеіваем ім ярлык здраднікаў народа. Здраднікамі яны ніколі не былі. Больш таго, дбалі, каб і ў навалінічны час наш народ не забыўся на сваю родную мову, хоць часткова далучаўся да духоўных скарбаў. Яны выступалі ў перыядычным друку з артыкуламі пра слаўны, гераічны час, сведкамі якога былі нашыя продкі, пра росквіт нацыянальнай свядомасці ў Крыўі-Беларусі ў перыяд Вялікага княства Літоўскага. Гісторыя даказвала іх правату і дальнабачнасць» [10, с. 10].

Тут можна правесці паралель з цытаванай вышэй пазіцыяй Ул. Калесніка, які як удзельнік Вялікай Айчыннай вайны меў падставы для такіх вызначэнняў. Аднак жа такія з'явы ў іх выніковых негатыўных уплывах, як рэпрэсіі 1930-х гадоў, праявы разбойніцтва ў адносінах да мірнага насельніцтва ў партызанскім руху Вялікай Айчыннай вайны патрабуюць і да сённяшняга часу вельмі асцярожных і ў той жа час прынцыповых ацэнак. І такія ацэнкі ў адносінах, у прыватнасці, да жыцця і творчасці Н. Арсенневай зрабіў калі не ўпершыню, то адным з першых М.І. Мішчанчук. І прапанавана гэта на пераканальным не толькі эмацыйным, але і гістарычным узроўні. У дадзеным выпадку назіраем выразную праяву грамадзянскай пазіцыі вучонага, сутнасць якой у прынцыповасці,

імкненні да вызначэння гістарычна-грамадскай абумоўленасці пазіцыі пісьменніка: у дадзеным выпадку Н. Арсенневай. Цытаваныя вышэй высновы М.І. Мішчанчук у гэтым раздзеле кнігі «Культура беларускага замежжа» падмацоўвае трапнымі літаратуразнаўчымі назіраннямі і абгрунтаванымі высновамі.

Так, напрыклад, характарызуючы жыццё і творчасць Н. Арсенневай, даследчык прапаноўвае агульны агляд спадчыны паэткі, аналізуе матывы яе паэзіі, адрэдакцыйскія тэндэнцыі ў ёй, вобразы, феноменальнасць і непаўторнасць, элегізм. М.І. Мішчанчук звяртае ўвагу на тое, што для паэзіі Н. Арсенневай уласціва вера ў магчымасць дасягнення гармоніі на зямлі, вера ў Бога, пошук новых варыянтаў мастацкага вырашэння праблем, сентыментальны, трагедычны і гераічны пафас, медытатыўнасць, рознакаляровасць, гукавая шматфарбнасць прыродных з'яў і інш. Усё гэта падмацоўваецца канкрэтным аналізам адпаведных твораў.

Раней, чым названыя вышэй кнігі, у «ЛіМе» з'яўляецца артыкул Л. Тарасюк «Праз акіян забыцця (Паэзія Наталлі Арсенневай)». Але гэтае «раней» даволі адноснае: вядома, што газета больш аператыўна даносіць свае матэрыялы да чытачоў у параўнанні з выдавецтвам, якое рыхтуе кнігі да выхаду ў свет. Так сталася і на гэты раз: артыкулы М. Мішчанчука былі яшчэ ў рэдакцыйным працэсе, а артыкул Л. Тарасюк ужо знайшоў свайго чытача.

Аднак такая паралель не прынцыповая ў кантэксце характарыстыкі ролі М.І. Мішчанчука ў працэсе літаратуразнаўчай рэабілітацыі Н. Арсенневай. Абодва даследчыкі канцэпцыйна ўзаемадапаўняльна прадставілі ў 1993 годзе творчасць Н. Арсенневай як паэткі, імя і творчасць якой павінны стаць часткай гісторыі беларускай літаратуры, нягледзячы на тыя абставіны ваенных гадоў, якія расцэнваліся як факты, што перакрэсліваюць усё зробленае паэткай.

Л. Тарасюк у названым вышэй артыкуле характарызуе літаратурнакрытычныя ацэнкі твораў Н. Арсенневай, зробленыя Максімам Гарэцкім, Антонам Навіной, Уладзімірам Самойлам. Даследчыца глыбока характарызуе як даваенную лірыку паэткі, так і яе творы перыяду вайны і эміграцыі. І гэтыя вывады ў сукупнасці з высновамі і назіраннямі М.І. Мішчанчука даюць ужо больш шырокую карціну творчасці Н. Арсенневай. Актualьна ў кантэксце прыведзеных вышэй высноў і сведчанняў цытаваныя наступныя вывады даследчыцы адносна ваеннага перыяду творчасці Н. Арсенневай:

«<...> пакуль што, у першыя гады ваеннай навалы на Беларусь, паэтэса з трывогай услухоўваецца ў сваё мастакоўскае «я», спрабуючы неяк прымірыць, улагодзіць непрымірымае: абражанае гуманістычнае пачуццё і абавязак мастака тварыць. Некаторым яе сучаснікам, як, напрыклад, таленавітаму маладому Алесю Салаўю, удалася адмежавацца ад трагічных рэальнасцяў жыцця і сапраўды пісаць санеты аб вясне, каханні, прыгажосці роднай зямлі.

Неадольная прага слова, высокая развітое мастакоўскае самаўсведамленне ўрэшце перамагаюць у драме душы Наталлі Арсенне-

вай («Пясняр», «Салаўям у лазе», «Слоў не трэба шукаць»). <...> І нараджаецца кніга [«Сягоння», 1944 г. – А.М.], наскрозь прасякнутая драматызмам, трывогай за лёс чалавека і народа. Яна не пазбаўлена і гераічных, змагарных матываў («Песня каліноўцаў», «Жыве Беларусь!»), і сузірання неўміручай красы прыроды («Восеньскія чары», «Вечар у Вільні»), але часцей яе пачуццёвы тон уздымаецца да высокага напалу, скрушнай малітвы за чалавечае.

<...>

Няхай з Наталлі Арсенневай ніхто не здзекаваўся ў турме і ў тундры, як з Ларысы Геніюш, няхай шчасліва абышлася яна («ўсяго толькі» годам казахстанскай ссылкі яшчэ перад вайной, але ці не сталася ціхім здзекам палахлівае забыццё вялікай паэтэсы XX стагоддзя?...» [17].

І вось каб развеяць гэтае «палахлівае забыццё», М.І. Мішчанчук працягвае сваё даследаванне творчасці Н. Арсенневай. І ўжо ў 2001 г. на Міжнароднай канферэнцыі «Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай» (Мінск, БДУ) яшчэ раз і больш настойліва агучвае неабходнасць удумлівых адносін да лёсу і спадчыны гэтай паэткі.

Значна пазней з'явіліся публікацыі іншых даследчыкаў, сярод якіх звяртае на сябе ўвагу лімаўскі артыкул Міколы Скоблы «3 гледзішча вечнасці. Крэскі ў жыцццяпіс Наталлі Арсенневай» (1997). У гэтых крэсках аўтар каратка характарызуе, акрамя іншага, грамадзянскую і літаратурную пазіцыю паэткі ў ваенны час, канстатуючы, што «твораў, прысвечаных акупантам, ні ў Арсенневай, ні ў Геніюш, папросту няма» [14, с. 6].

На згаданай вышэй Міжнароднай канферэнцыі М. Мішчанчук ставіць праблему даследавання літаратуразнаўцамі і вывучэння студэнтамі творчасці Н. Арсенневай у кантэксце таго працэсу, які адбываецца ў адносінах да пісьменнікаў эміграцыі ў Расіі. І ў гэтым сэнсе дадзенае выступленне пазначана клопатам вучонага, выкладчыка пра выхаванне ўдумлівага чытача, магчыма, маладога даследчыка. Звернемся да некаторых ацэнак, ілюстрацый, вывадаў М.І. Мішчанчука з дадзенага выступлення:

«Амаль тры мільёны суайчыннікаў, што аказаліся ля «чужых берагоў» (формула Н. Арсенневай) па розных прычынах, але найперш ратуючыся ад смерці ў сталінскіх лагерах за «супрацоўніцтва» з фашыстамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, сёння фактычна не прызнаныя дзяржавай за паўнацэнных беларусаў. Дараваныя былым паліцыянтам іх даўнейшыя вялікія грахі. <...> А тым, хто ўратаваўся, расчараваны ў ідэі магчымасці выжывання і пры немцах-захопніках, дараваць не можам. Праз столькі гадоў! Не можам дараваць і не можам далучыць створаныя імі скарбы (светавай вартасці!) да нашых агульных культурных набыткаў. Хоць кангрэсы беларусаў свету адбываюцца, і «Бацькаўшчына» развіноўвае сваю актыўную дзейнасць, аднак пачуццё незадаволенасці застаецца: многае робіцца не ў адпаведнасці з новымі, постсавецкімі рэаліямі, як бы пад прымусам, праз пераадоленне пэўных (часам, штучных) бар'ераў [12, с. 111].

<...> уяўляецца няўдзячным наша маўчанне і ў адносінах Наталлі Арсенневай. Так, яна працавала пры немцах ва ўрадзе згоднікаў пад кіраўніцтвам Р. Астроўскага, марыла пра стварэнне нацыянальнай культуры нават у перыяд акупацыі, друкавалася ў «Беларускай газеце», мусіла жыць пад перакрываванымі поглядамі сваіх і чужых. Але ж няма на яе руках крыві невінаватых людзей. А калі ёсць – хай пра іх ведае студэнт і судзіць паэтку строгім судом. Хай судзіць, ды не забываецца на пранікнёны радок «Мова наша выкутая з золата», на першы зборнік вершаў паэты «Пад сінім небам», высокая ацэнены крытыкай яшчэ ў канцы 20-х гадоў, на трагедыіныя і мужныя вершы пра супроцьстаянне народа чужынцам з ваеннага зборніка «Сягоння», на апошні, выдадзены за мяжой у 1978-м з сімвалічнай і горкай назвай зборнік «Між берагамі» [12, с. 114]. <...>

Наша негатыўнае станаўленне да літаратуры дыяспары мае відавочны ідэалагічны падтэкст. Забарона адбываецца з-за некампетэнтнасці тых, хто прымае рашэнне. За ёй – эмоцыі ветэранаў Вялікай Айчыннай вайны. <...> Але ж і ветэраны могуць зразумець (за рэдкім выключэннем), што нельга адмаўляцца ад скарбаў, створаных беларусамі за мяжой, нельга сурова перакрэсліваць прыгажосць, народжаную ў драматычны час. <...> Калі, нарэшце, мы зрушым з месца воз, што даўно зрушаны ў братняй Расіі? Калі, нарэшце, зразумеем, што нельга быць злапамятнымі, што ў аснове чалавечых паводзінаў заўсёды ляжаў і павінен ляжаць прынцып міласэрнасці?

Чытачу гэтых радкоў можа паказацца залішняй пафаснасць аўтара: маўляў, няма чаго рабіць – захацеў рэабілітаваць купку адыходнікаў. Не, гэта не купка літаратараў-эстэтаў, «здрадцаў», гэта – пакаленне мастакоў, якія здолелі прадоўжыць традыцыі багдановічаўскай школы ў нашым мастацтве слова (Алесь Салавей з яго вянкамі санетаў, трыялетаў, перакладаў з «Калевалы» і «Іліды», тонкі лірык-пейзажыст), паглыбілі магчымасці элегіі як аднаго з дамінантных жанраў сусветнай лірыкі (Наталля Арсеннева), пераклалі на нашу мову на поўвека раней, чым Васіль Сёмуха, «Песню песняў» Саламона (Рыгор Крушына), адкрылі чытачам праўду сталінскага гулага (Майсей Сяднёў, Уладзімір Клішэвіч) і г. д. [12, с. 114–115].

У пачатку ж гэтага выступлення М.І. Мішчанчук адзначыў, што прапанаваныя ў ім думкі і назіранні «<...> выспявалі на працягу амаль двух дзесяцігоддзяў, падказаныя практыкай вывучэння літаратуры беларускай дыяспары і выкладання слоўнага мастацтва ў БДПУ імя Максіма Танка і БрДзУ імя А.С. Пушкіна» [12, с. 110].

Гэта яшчэ адно сведчанне пра сістэмны і канцэпцыйны падыход прафесара М.І. Мішчанчука да спадчыны літаратуры беларускай эміграцыі, якая стала ўжо неад'емнай часткай беларускага прыгожага пісьменства.

У навуцы трывала замацавалася такая выснова: калі ў даследаванні ёсць аб'ектыўная актуальнасць, то гэта паказчык таго, што даследаванне пазітыўна адбылося. Згаданыя ў гэтым артыкуле высновы М.І. Мішчанчука вызначаюцца відавочнай надзённасцю і па сённяшні дзень, нягледзячы на тое, што агучаны яны ўпершыню былі яшчэ ў пачатку 90-х

гадоў мінулага стагоддзя. Але пры гэтым хочацца дадаць эмацыйную заўвагу: як бы хацелася, каб некаторыя з актуальных прапаноў гэтага даследчыка – аб неабходнасці канчатковага, без агаворак, прызнання спадчыны Н. Арсенневай – спраўдзіліся і тым самым страцілі сваю надзённасць. І хочацца дадаць пры гэтым наступнае: такая страта не знізіць навукавай вартасці адпаведных вывадаў і даследаванняў шаноўнага прафесара, не перакрэсліць іх. Бо яны – вывады і працы – набліжалі той дзень, калі ў адпаведным (хай сабе маленькім) напрамку грамадскай свядомасці і літаратуразнаўства запануе аб'ектыўнае, міласэрнае, чалавечае, навуковае.

Літаратура:

1. Арсеннева, Н. «Я не палітык, і ніколі ім не была...» // Літ. і мастацтва. – 1992. – 17 ліп. – С. 5, 12.
2. Багдановіч, І.Э. Арсеннева Наталля // Беларускія пісьменнікі: Біябіягр. слоўн.: У 6 т. Т. 1. – Мінск, 1992. – С. 103.
3. Драздова, З.У. Арсеннева Наталля. Бібіяграфія // Беларускія пісьменнікі: Біябіягр. слоўн.: У 6 т. Т. 1. – Мінск, 1992. – С. 103–105.
4. Жарнасек, І. Каму «дзячыць» за клопат? // Літ. і мастацтва. – 1991. – 26 ліп. – С. 6.
5. З.В. Між берагамі... (Наталля Арсеннева адзначыла 90-годдзе) // Літ. і мастацтва. – 1993. – 24 вер. – С. 4.
6. Калеснік, Ул. Этапы і ростані волі // Ростані волі. 3 заходне-беларускай пазіі / Уклад. У.А. Калеснік. – Мінск, 1990. – С. 5–40.
7. Культура беларускага замежжа. Кн. 1 / Пад рэд. А. Сабалеўскага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 192 с.
8. Культура беларускага замежжа. Кн. 2 / Пад рэд. А. Сабалеўскага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 199 с.
9. Мішчанчук, М. «Між берагамі» (Лёс і творчасць Наталлі Арсенневай) // Культура беларускага замежжа. Кн. 1. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – С. 10–29.
10. Мішчанчук, М. Да скарбаў сусвету імкнуўся... (Наталкі пра жыццё і творчасць Алеся Сапаўя) // Культура беларускага замежжа. Кн. 2. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – С. 8–26.
11. Мішчанчук, М.І. Беларуская літаратура ХХ ст.: Вучэб. дапам. / М.І. Мішчанчук, І.С. Шпакоўскі. – Мінск : Выш. шк., 2001. – 352 с.
12. Мішчанчук, М.І. Неадпаведнасць (пра вывучэнне літаратуры беларускага замежжа) // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: Матэрыялы V Міжнар. навук. канф., прысвеч. 80-годдзю Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск, 16–18 кастр. 2001 г.): У 3 ч. Ч. 1: Беларуская літаратура ў кантэксце сусветнай. – Мінск : БДУ, 2001. – 218 с.
13. Панізнік, С. Матчына песня радзінная... // Літ. і мастацтва. – 1998. – С. 1–2.
14. Пранчак, Л. Беларускае замежжа: жывыя галасы // Літ. і мастацтва. – 1992. – 17 ліп. – С. 5.

М.І. Мішчанчук - вучоны, настаўнік, творца

15. *Ростані волі. З заходне-беларускай паэзіі / Уклад. У.А.Калеснік. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 415 с.*

16. *Скобла, М. З гледзішча вечнасці (Крэскі ў жыццяпіс Наталлі Арсенневай) // Літ. і мастацтва. – 1997. – 20 чэрв. – С. 6–7.*

17. *Тарасюк, Л. Праз акіян забыцця (Паэзія Наталлі Арсенневай) // Літ. і мастацтва. – 1993. – 5 лют. – С. 6–7.*